

Передмова

Останнім часом в Україні спостерігається чималий інтерес до правління османських султанів. Цьому посприяв сучасний турецький серіал «Величне століття», в якому йшлося не лише про могутнього султана Сулеймана¹, а й про його супутницю та дружину Хюррем² султан. У Європі вона відома як Роксолана. Український дослідник Ярослав Кісь виводить це ім'я із назви українських земель Червоної Русі (територія Польського Королівства), яку в XVI столітті називали Роксоланією, Роксією.³

Те, що ця Роксолана була їхньою землячкою, мабуть, стало вирішальним для українців, які ретельно стежили за подіями турецького серіалу. Чотири сезони поспіль вона грала «першу скрипку» — і врешті досягла успіху. Роксолана стала впливовою жінкою не лише в покоях султана, а й в усій Османській імперії, якою згодом правитиме її син Селім. Однак цього Роксолані не судилося побачити. Вона померла, не дочекавшись його сходження на османський престол.

Та навіть через 500 років після смерті Роксолана залишилися найбільш шанованою особою не лише в Туреччині, а й в усьому мусульманському світі. Адже саме вона збудувала на території тодішньої Османської імперії багато мечетей, шкіл, лікарень та їдальень для бідних і знедолених, караван-сараїв для подорожуючих, турецьких бань (хамамів) та акведуків, що не лише тішать око турків і арабів, а й досі використовуються за призначенням.

Фактично Роксолана стала першою жінкою в Османській імперії, якій вдалося закохати в себе всемогутнього володаря трьох континентів — султана Сулеймана — та втримати його біля себе упродовж усього свого життя. У XVI столітті такого результату не могли досягти навіть найвідоміші європейські красуні-імператриці. Пригадаємо бодай дружин англійського короля Генріха VIII чи московського царя Івана Грозного, доля яких була

трагічною. Адже їхні вінценосні чоловіки, будучи християнами, міняли жінок, як рукавички, прирікаючи покинутих на смерть.

У цьому світлі життя Хюррем султан із султаном Сулейманом, якому пророк Мухаммед дозволяє мати чотирьох законних дружин, не говорячи вже про безліч рабинь для плотських утіх, виглядає казкою. Але чи було воно таким?

Щоби знайти відповідь на це запитання, я опрацювала велику кількість наукової літератури, зокрема турецької, польської, російської та навіть американської. Саме у США виходять найповніші видання, що базуються на достеменних фактах та хроніках. Як не дивно, американські дослідники найбільше за вчених інших країн, окрім Туреччини, з 1921 по 2008 рік користувалися архівними документами Османського державного архіву Стамбула.⁴

Що ж стосується досліджень українських науковців, які могли би пролити світло на походження такої величної постаті, як Роксолана, то вони неповні й обмежені. Вітчизняні «роксоланознавці» не мають документальних доказів та першоджерел, які би зафіксували місце, дату народження та навіть справжнє ім'я майбутньої дружини Сулеймана. Тому вони здебільшого спираються на перекази польських послів з Константинополя та... народну творчість. Таким чином були висунуті гіпотези про те, що Роксолана народилася у прикарпатському містечку Рогатин або ж у Чемерівцях на Хмельниччині. Підтвердити чи спростувати ту чи іншу версію, на жаль, поки що не вдалося через брак об'єктивних доказів.

Попри це, ініціативу у праві називатися малою батьківщиною Роксолани перехопили прикарпатці. Тамтешні історики й краєзнавці, такі як Я. Кісь, В. Грабовецький, Б. Гаврилів, що активно писали про Роксолану, *«не так, можливо, шукаючи доказів її походження з Рогатина»*,⁵ мимоволі привчили до цієї думки не лише українську, а й світову громадськість. У своїх численних інтерв'ю пресі та наукових розвідках доктор історичних наук, професор Володимир Грабовецький не раз вказував на те, що серед тисяч переглянутих ним галицьких гродських книг і земських актів

кінця XV — початку XVI ст. немає жодної згадки про походження Роксолани.

Та і як ці дані узагалі можна сьогодні шукати, коли точно не встановлене її українське ім'я та прізвище? Настею та Олександрю Роксолану охрестили польські та українські письменники, які писали про неї повісті та романи уже в XIX столітті. Та й прізвище «Лісовська» — це також результат їхньої фантазії.

На жаль, історичні хроніки того часу, проаналізовані науковцями-тюркологами в Центральному архіві музею Топкапи у Стамбулі, теж не можуть пролити світло на це питання. Оскільки вони *«дуже мало говорять про особисте життя султанів і, швидше за все, свідомо, ніж через незнання предмета, замовчують про життя всередині султанського гарему»*, — зазначає російський історик-тюрколог Іскендер Біньямін огли Мамедов.⁶ Такі звичаї мусульман. Утім і зараз обговорення чоловіками своїх дружин та подруг у сучасному християнському світі також вважається не надто етичним. Згадки ж про жінок султанського гарему в архівних документах XVI століття пов'язані здебільшого з їхньою благодійною діяльністю. Тому більшість відомостей про гаремних жінок науковці черпають із рапортів європейських послів.

Усе, що ми про Роксолану знаємо більш-менш точно, то це те, що вона походила з Русі, під якою розумілися сучасні українські та білоруські землі (не плутати з Московією), та була донькою православного священика. В османський гарем султана Сулеймана вона потрапила з полону кримських татарів, для яких викрадати під час постійних набігів на руські землі гарних дівчат, продаючи їх у рабство вельможним османам, було звичною справою.

Цікаво, що турецькі дослідники також не надто приділяють увагу історії походження Хюррем султан. Ба більше! Дехто з них навіть називає її московською рабинею султана,⁷ не бачачи різниці між руськими землями у складі Польського Королівства та російськими. Причиною цього є й те, що в турецькій мові немає різниці між словами «Росія» та «Русь». Усе це звучить на один манер, як «Rusya». Хоча в архівних тюркських джерелах та османській історіографії активно вживалися назви «козацька нація» та

«Русь». Тодішні історики ототожнювали ці поняття з українцями та Україною.⁸

Для більш чіткого окреслення цієї території існує латинське слово «Рутенія». Проте ним користуються не всі автори історичних опусів. Та й сьогодні в Туреччині не завжди розрізняють вихідців з колишнього Радянського Союзу — українців, росіян та білорусів, називаючи усіх просто — rus, тобто «русский». Адже упевнені, що усі вони розмовляють російською. Тому часто-густо доводиться пояснювати туркам різницю між цими народами, їхню історією, державною та мовною політикою.

І це стосується не лише пересічних громадян Туреччини. Якось мені довелося в одній книжці про султана Сулеймана відомого турецького історика та письменника сучасності Талхи Угурлуела зустріти фото пам'ятника Роксолані з підписом «знаходиться у Рогатині в Польщі».⁹

Попри такі географічні похибки з книжок турецьких авторів про Хюррем султан, яких останнім часом з'явилося чимало, мені вдалося почерпнути багато інформації про життя та статус жінок османського гарему, їхні звичаї та порядки.

Чимало відомостей про стосунки Роксолани з султаном, їхніми дітьми, а також про її участь у суспільно-політичному житті османів я отримала з ґрунтовних праць турецьких науковців у історичних архівах. Завдяки цьому я дійшла висновку, що Роксолана-Хюррем була не такою, як її малюють українські поети, письменники та кінематографісти. Тож спробую переконати в цьому і вас, дорогі читачі. Давайте разом розвінчаємо міфи про її походження, шлях до султанського гарему, деспотичність характеру, участь у державних заколотах, надмірний патріотизм та чаклунство...

на думку дослідниці Інни Тарасенко, поза сумнівом є достовірними, оскільки перевірялися польським урядом.¹³ Тому С. Твардовський не йняв віри, як же всемогутній султан — гроза Європи, Азії та Африки «давав себе водити за ніс» «одній русинці вбогій».¹⁴

Подібний стиль викладу інформації, на думку польських істориків, притаманний С. Твардовському. Зазвичай він не шкодував слів для зображення жінок, які завдяки фортуні та всесильним чоловікам допалися до влади.¹⁵ Мовляв, це є досить типовим для старопольської моралістики. Тому не варто надавати великого значення такій зневажливій манері висловлювань на адресу відомих дам.

Саме на цій згадці про Роксолану в Україні і побудована уся теорія її походження. І хоча вона була висунута С. Твардовським через 60 років після її смерті, чимало українських «роксоланознавців» не сумніваються в її істинності. Та це не зовсім так.

Нам вдалося віднайти посилення на схожу інформацію, залишену Перегріном Полонусом у 1596 році, тобто майже на 30 років раніше за Твардовського. Про це писав у «Польському Словнику Біографічному» професор Зигмунд Абрахамович (1923–1990).¹⁶ А згодом ці відомості знайшли своє підтвердження й у Самуїла Твардовського.

Проте його земляк — польський поет Мауріцій Гославський у своїй поемі «Поділля» (1827 рік) наводить інші дані:

*Ось та Роксоланка,
Що то трясла цілим Сходом,
Була наша подолянка
З Чемеровець родом.*¹⁷

Подібні згадки ми можемо знайти в історичній повісті «Роксолана, або Анастасія Лісовська» (1882) українського історика та краєзнавця Михайла Якимовича Орловського. У ній, окрім того, що султана була з Чемеровець родом і полюбляла прогулюватися бережком річки Жванчик, йдеться про її батька Івана,¹⁸ який був православним парафіяльним священиком, який рано втратив дружину. Разом із донькою він змушений був рятуватися від

татар у Тарнополі (теперішній Тернопіль). Також Орловський вказує на те, що татари полонили дівчину близько 1518 року в містечку Трємбовль (нині Тєребовля Тєрнопільської області)¹⁹, що належало Польському королівству.

Звідки у нього могла з'явитися така інформація через понад 300 років після смерті Роксолани? Як він сам зазначає у передмові до повісті, з народного фольклору: переказів, легенд та пісень по-долян. Тому, мабуть, не дивно, що значна частина імен головних героїв повісті не відповідає дійсності.

От хоча би вірний Хюррем султан зять — великий візир Рустем паша, який в Орловського виявився татариним на ім'я Рустан бей. Істориками доведено, що він був родом із села у Сараєво,²⁰ звідки переїхав після приходу до влади свого брата, котрий згодом зайняв пост османського адмірала.²¹

Неправдивим є й ім'я суперниці Роксолани у гаремі — першої дружини султана Сулеймана, матері його старшого сина Мустафи, яка насправді була не Зюлема, як пише Орловський, а Махідеврєн (у перекладі — господиня часу) чи Гюльбахар, тобто, весняна троянда. Не такими у нього виявилися й сцени страти друга дитинства Сулеймана з Парги — великого візира Ібрагіма та старшого сина султана Мустафи, якому по праву мав належати після смерті батька султанський трон. Це й не дивно, адже з моменту написання М. Островським повісті про Роксолану минуло понад три століття. За цей час в народній уяві почута легенда про українську султану обросла новими вигадками та фантазіями.

Загалом на Поділлі народний фольклор дуже багатий спогадами про Роксолану. Декілька таких легенд нещодавно вийшли друком у Кам'янці-Подільському²². Одна з них — про українського художника Івана, який побачив узятую татарами в полон дівчину Настю та закохався в неї. Тоді хлопець й не припускав, що вона стане дружиною падишаха.²³ З цієї бранки з рудим волоссям та зеленими очима він намалював образ, що став іконою, з якої «дивилася мучениця, непереможна у своїй душевній силі».²⁴ Усе це, на наш погляд, є символічним ототожненням страждань усього

українського народу, який потерпав від набігів татар та утисків з боку польської шляхти.

Цікаво, що попри відсутність підтверджень достовірності такої історії, її із захватом використовували у своїх серіалах про Роксолану та султана Сулеймана українські й турецькі кінематографісти.²⁵

Інша опублікована легенда стосується зустрічі гетьмана Дмитра Вишневецького з османською султаною. Певні згадки про перебування українського козака в Константинополі²⁶ півроку все-таки є. Проте, не в турецьких, а переважно у вітчизняних історичних джерелах.

Відтак виникає цілком логічне запитання: звідки про усі ці історичні постаті могли знати мешканці Хмельниччини? Наберуся сміливості припустити, що від козаків Задунайської Січі, яка існувала після зруйнування царськими військами Нової Січі та ліквідації у червні 1775 року Запорозького козацького війська на землях чорноморського узбережжя від Бугу до Дунаю, а згодом й у пониззі Дністра, тобто зовсім поряд із Поділлям. На цих територіях українські козаки знаходилися під протекторатом Кримського ханства, а потім перейшли до Оманської імперії. Тож не виключено, що саме вони перенесли через Дністер на Хмельниччину розповіді, отримані від турків, про славу султану українського роду.

Чи є вони достовірними, сказати важко. Адже не варто виключати той факт, що для задунайських козаків українські землі розпочиналися уже на іншому березі — за Дністром, тобто на Хмельниччині. Тому, можливо, саме через свою тугу за рідним краєм вони й наділили його правом називатися малою батьківщиною турецької султани.

Встановити цей факт про походження Роксолани з Чемеровець мали б подільські науковці та краєзнавці. Проте вони чомусь не надто багато уваги приділяють пошукам відповідних доказів та фактів.

— *Та й де що шукати?* — запитує журналіст Світлана Кабачинська. — *Архів у Кам'янці згорів, що виціліло — забрали до об-*

ласного центру, а документи XVI ст., за даними деяких місцевих науковців, і досі лежать у запечатаних мішках султанської скарбниці в Стамбулі, куди їх 1699 р. вивезли з Кам'яня турки після свого недовговічного панування на Поділлі.²⁷

Ініціативу в цій справі перехопили прикарпатські учені, які висунули своє пояснення версії М. Орловського про подільське походження Роксолани, мовляв, народилася вона в Чемерівцях, а потім переїхала до Рогатина зі своїм батьком, якого перевели туди на службу до церкви Святого Духа. Саме так наявність «двох батьківщин» Роксолани пояснював у післяслові до свого роману «Роксоляна» (1930) її письменник Осип Назарук.²⁸

Щоправда, офіційна дата зведення церкви Святого Духа, в якій, за місцевими оповідями, міг служити батько Роксолани, 1558–1563 роки, тобто уже після смерті Хюррем султан. Але навіть і це непорозуміння, завдяки технічним дослідженням деревини збудованого без жодного цвяху храму, вдалося нещодавно виправити прикарпатцям. «Вимірювання відстані між кільцями

Церква Святого Духа в Рогатині

показало, що деревину було зрубано в межах 1494–1498 років. Згідно з гіпотезою львівського вченого (Андрія Кутного — О.Ш.), церква у Рогатині може бути збудована на сто років раніше від задекларованої дати.²⁹

А це повністю відповідає легенді про те, що її часто відвідувала в дитинстві майбутня султана, яка приходила у храм до свого батька-священика. Однак підтвердити цю інформацію, на жаль, неможливо. Документи, що містять перші відомості про священнослужителів цього храму, датуються лише 1564 роком.³⁰ Хоча згадка про заснування Святодухівської церкви сягає XII століття.³¹

А ще в Рогатині переповідають історії про те, що мати Роксолани — знахарка Олександра — була на весіллі своєї доні та султана Сулеймана в Константинополі, звідки привезла подарунки: золоті прикраси, срібні свічки для храму, вишивані рушники, коровай, гаптовані обруси на стіл, а також срібну гравюру султани з іконою Пресвятої Діви Марії. *«Ікона мала прикрашати притвір дерев'яної церкви Святого Миколая на передмісті Рогатина у Бабинцях. Люди масово приходили до церкви, молилися до Пречистої за здоров'я Роксоляни, дякуючи їй за всі шляхетні вчинки, котрі вона робила для рідного краю».*³²

Тож, як бачимо, і в Рогатині знають чимало байок про Роксолану. Але у вчених є своє пояснення її походження саме з цього прикарпатського містечка. Так, американська дослідниця османського періоду Леслі Пірс стверджує, що в зазначеній місцевості досі спостерігається велике скупчення рудоволосих людей.³³

Саме такого золотисто-червоного кольору, мов троянда, було волосся в українській бранки, яка стала султаною. Через це її в Західній Європі почали називати Роза, Росса, Роксолана.

Цікава версія, яка співпадає з моїми власними спостереженнями. Адже мої родичі родом з наближеного до Рогатина містечка Новий Розділ теж рудоволосі. Причому цей колір успадкували від своїх батьків, бабусь та дідів. Та й одна моя знайома з тієї ж місцевості також має руде волосся, яскравість якого підкреслює біла шкіра обличчя та великі сірі очі. Усі ці люди є дуже актив-

Портрети султана Сулеймана (з юності — до зрілості). В. Тиціан

ними, наполегливими та цілеспрямованими у житті. Саме такою, за описами очевидців,³⁴ і була Роксолана.

Тоді з подібною зовнішністю в османів, які цінували східних жінок із великими карими очами, гарячими устами, густими бровами, довгими чорними косами та пишними формами, вона — руденька, тендітна, невеличкого зросту — не вважалася красунею. Проте, саме через свій незвичний навіть для слов'ян тип краси Роксолана і впала в око султана Сулейману, якому належало близько 300 одалісок у гаремі.

Сам він був досить високим і худорлявим чоловіком із виразною, довгою, тонкою шиєю та орлиним профілем. Тому не дивно, що такому чоловікові сподобалася зграбна, делікатна дівчина. Родзинкою її зовнішності був кирпатенький носик³⁵ та усміхнене обличчя³⁶, що на той час у гаремі, який дехто з письменників через суворість тамтешніх правил життя та традицій порівнює з монастирем, вважалося рідкістю.

Цікаво, що саме за таким описом сучасників султани і створювалися художниками її портрети.